

İNGİLİSDİLLİ MƏTNLƏRDƏ KONSEPTUALLAŞMA ZAMANI ƏVƏZLİKLƏRİN ROLU

Cumayeva Leyla Arif qızı

Azərbaycan Dillər Universiteti

İngilis dilinin leksikologiyası və Üslubiyyatı kafedrasının doktorantı

Xülasə: *Mətnə daxil olan cümlələr arasında əlaqə yaratmaq üçün bir sıra vasitələrdən istifadə edilir. Onlar informasiyanın ötürülməsində mühüm rol oynayır və konseptuallaşmanı həyata keçirirlər. Bu vasitələr arasında əsas nitq hissələri mühüm yer tutur. Doğrudur, mətnin qurulmasında əsas nitq hissələrindən bəziləri daha çox rol oynayır. Bu zaman müxtəlif morfoloji göstəricilərdən, həmçinin sintaktik elementlərdən istifadə olunur. Morfoloji vasitələr mətnin hədudlarının müəyyənəlməsində əhəmiyyətli rol oynayır.*

Əsas nitq hissələrinin aktuallaşması və onların mətnyaratma imkanları arasında əvəzliliklər daha çox rol oynayır desək yanılmırıq.

Deaktualizator kimi özünü göstərən elementlər sırasında ilk növbədə kontekst (mətn) qurulmasına xidmət göstərən çox vacib deytik elementləri göstərmək mümkündür.

Deməli, deytik - əvəzliliklə ifadə olunmuş elementdir. Buna görə də böyük kontekstin quruluşuna xidmət edib, işləndiyi cümlədən əvvəlki cümləyə işarə edərək, cümlələr arasında əlaqə yaradır, əvvəlki cümlənin sonrakı cümlədə təmsilçisinə çevrilir. Bütün bu keyfiyyətlərinə görə, tematik proqressiyanın diskurs yaratma imkanları baxımından rolu danılmazdır.

Məqalədə məhz İngilisdilli mətnlərdə konseptuallaşma zamanı əvəzliliklərin rolu tədqiq olunmuşdur.

Açar sözlər: konseptual integrasiya, nitq, dil, əvəzlilik

Key words: conceptual integration, speech, language, word, местоимение

Ключевые слова: концептуальная интеграция, речь, язык, слова, пропон

Mətnin tərkibinə daxil olan ayrı-ayrı cümlələr arasındakı müxtəlif növlü daxili semantik-qrammatik münasibətlər müəyyən informativ dəyərə malik olan məqamlar baş verir.

Bütün bu deyilənlərin işığında belə bir sintaktik perspektiv diqqəti cəlb edir. Ayrıca cümləni melodik vahid kimi götürmək lazımdır, çünki ayrıca cümlə hətta mətndən çıxarılmış şəkildə belə, prinsipial olaraq yoxdur, heç bir işləm məqamına malik deyil, o sadəcə olaraq vahiddir, yəni o olmasaydı, onu müəyyən linqvistik qanunauyğunluqları, dil şüurunun daxili imkanlarını, forma əlamətlərinin qarşılıqlı münasibətini öyrənmək xatirinə icad etmək lazım gələrdi.

Nitq prosesində tam ayrıca, tək-tənha bir cümləyə rast gəlsək, əgər formal baxımdan bu tənha cümlə müəyyən informasiyaya ötürmək qabiliyyətinə malikdirsə, həmin cümlənin dil şüurunda qalmış, üzə çıxmayan özünə həmcins vahidlərdən ibarət təbii əhatəsini adresat – subyekt üçün bərpa etmək heç bir çətinlik törətmir.

Aşağıdakı makromətni nəzərdən keçirək.

[1] *The dinner was very good, and was highly praised by Mr. Collins.* [2] *His repeated compliments, which Elizabeth thought were embarrassing, appeared to please Lady Catherine very much.* [3] *After dinner her lady ship talked continuously, giving her opinions without any fear of contradiction or even comment.* [4] *She then asked Elizabeth many detailed questions about her education, her sisters, and her father's income*[6, s. 52].

Bundan belə aydın olur ki, hadisələr mətn boyu yayılaraq inkişaf edir, kontekstdəki hadisələri özündə cəmləşdirir. Əvəzlilik *Mr. Collins*, *Lady Catherine*, *Elizabeth* sözlərini mətnin müxtəlif yerlərində əvəz edir, onu potensial olaraq genişləndirir. Bu zaman şəxsin konseptuallaması baş verir.

Beləliklə, aydın olur ki, ingilis dilində əvəzliyin mətn yaranmasında əsas vəzifələrindən biri onun dinamikliyi, mətn daxilində daim hərəkət etməsidir. Kontekstdə də bu əvəzliyin bir neçə yerdə təkrarlanması ləğvetmə sahəsi, diskurs performansları həyata keçirdi. [1] cümlədəki təsir bütün kontekst boyu səpələnə bilmədi.

Made her dresses. Shopped. Visited a hospital. Played her piano. Translated from the French (Paltarını hazırladı. Alış – veriş etdi. Xəstəxanaya baş çəkdi. Pianosunda ifa etdi. Fransız dilindən tərcümə etdi). [7, s.303].

Bu mətndə xəyali isim *he/she* felin qaydalı formasının şəkilçisi hesabına ellipsisə uğrayır. Bununla da, şəxsin konseptuallaşması baş verir. Bu cümlələrdə isə *e* səsinə ibarət assonanslar, *s, t* səslərindən ibarət alliterasiyalar vardır.

Beləliklə, mətni göndərən şəxs diskursda universal konseptləri və onların müəyyənləşdirici parametrlərini representasiya etmək üçün linqvistik (isimlər, felin zaman formaları, məkan və zaman zərfləri, işarə, şəxs və mənsubiyyət əvəzlilikləri, artikllər, şəkilçilər və s.) və ritorik (metafor, metonimiya və s.) vasitələrdən istifadə edir. Bu linqvistik və ritorik vasitələri əslində konseptuallaşma alətləri kimi nəzərdən keçirmək olar. Konseptuallaşma prosesinin, ilk növbədə, müxtəlif dillərə və mədəniyyətlərə mənsub diskurslarda reallaşması maraqlıdır [3, s.72].

Digər bir misalə nəzər salaq:

Məsələn, *John can open Bill's safe. He is an interesting fellow.* Mətn daxilində nəzərdən keçirmək görürük ki, *he* şəxs əvəzliyi cümlədəki *John* sözünü mətnin müxtəlif yerlərində əvəz edir. Bu əvəzetmə halı mətn boyu inkişaf edir, mətndəki hadisəni özündə cəmləşdirir.

Müşahidə olunur ki, mətnlərdə əvəzliliklərin yığcamlığı həm ingilis, həm də Azərbaycan mətnlərində onların tez-tez işlədilməsini şərtləndirir. Əvəzliliklər mətnlərdə təkrarlandıqca onların göstərdikləri hadisə, proses mətn daxilində irəliləyir, inkişaf edir. Bu halda da onlar mətn yaratmada əlaqələndirici funksiyaları yerinə yetirirlər [2, s.138].

Bir məsələni də vurğulamaq lazımdır ki, mətnin məzmun cəhəti ilə əvəzliyin mətndaxili fəaliyyəti arasında qırılmaz əlaqə olur. Belə ki, mətnin məzmununu onun semantikasını müəyyənləşdirirsə, əvəzlilik, işarə etmə formasıdır ki, bu da semantik bütövlüyü ifadə edir. İngilis dilində əvəzliyin mətndaxili fəaliyyətini şərtləndirən müxtəlif vasitələr var [1, s.138].

Bunlardan biri *it is ... who (that)* birləşməsidir.

Məsələn, *My father, he is cutting the trees.*

It is my father who is cutting the trees.

Beləliklə, məlum olur ki, əvəzlilik həm ingilis, həm də Azərbaycan dilində şəxsləri, əşyaları və ya onlara xas olan əlamət və keyfiyyətləri adlandırmadan bildirən əsas nitq hissəsidir. Əvəzliliklər ismi əvəzliliklər və sifəti əvəzlilik olmaqla iki qrupa bölünür. Müasir ingilis dilində mövcud olan əvəzliliklərin bir qismi, xüsusən işarə əvəzlilikləri və üçüncü şəxs əvəzlilikləri mətnyaratma xüsusiyyətlərinə malikdir.

Faktiki olaraq, şəxs, yiyəlik və qayıdış əvəzlilikləri C.Hart tərəfindən müzakirəyə qoyulan təkcə siyasi diskursda deyil, şəxsin deylik təqdimatında, həmçinin media diskursunda da mərkəzi nöqtədir.

M.Talbot media diskursunun xarakterik əlamətinin janr hibridizasiyaya olduğuna diqqəti çəkir. Tədqiqatçı buraya mətbuatı, radionu, televiziyanı, həmçinin sosial şəbəkələri də aid edir. Görünən odur ki, cəmiyyətdə medianın spesifik rolu təkcə hibridizasiya fenomenonuna deyil həmçinin diskursun müxtəlif tiplərinin yaranmasına gətirib çıxarır. Dilin müxtəlif janr və tiplərdə istifadəsi bir neçə faktorla motivə olunur, amma onlardan ikisi daha öndə gedir:

1. Sosio-linqvistik təbiət faktorları;
2. Fərdi xüsusiyyət faktorları.

A.Kuznetsov qeyd edir ki, verbal kommunikasiyaya daxil olan istənilən şəxs funksiya, üslub, pragmatika, sosial demensiya, eləcə də ərazi seçimi ilə üz-üzə qalır.

Beləliklə, media diskursu güclü pragmatik və koqnitiv potensiala malikdir. Əlbəttə, şəxsi təqdim etmək üçün digər diskurs strategiyaları da mövcuddur. Şəxs və yiyəlik əvəzliliklərinin media diskursunda şəxsin konseptualizasiyası üçün inanılmaz dərəcədə effektiv alət rolunu oynadığını aşağıdakı misallardan bariz şəkildə görmək mümkündür:

1. *I'm a fruitcake!*

(but that doesn't mean I can't work)

I am delighted to say that have been a practicing fruitcake for 31 years. It was in 1981 at St. John's Wood Tube station – I remember it vividly – that I was visited by obsessive compulsive disorder (OCD). (The Mail on Sunday, June, 17, 2012, p. 41).

2) *Not that I'm in any way suggesting that Daniel did anything wrong. He always gave me absolute respect and is a very experienced person. We were introduced by a mutual friend, who told me he was excellent at deep-tissue massages. I usually like my male masseur to be gay, but I gave him a try and he was indeed superb. (The Mail on Sunday, June, 17, 2012, p. 13).*

3) *I was until I was 16. Then when I stopped ballet I suddenly got these two big boobs. I didn't mind and to be honest they've earned me quite a bit of dash. When I'm 60 and everything's gone south I'll be able to look back through the photo albums with the grandkids and say: "Look at your man". (The Sun, July 13, 2011, p. 37).*

Göründüyü kimi şəxs və yiyəlik əvəzlilikləri *I, he, we, my* şəxsi təqdim edirlər və "tabloid"lərdir. Məzmununda belə görünür ki, oxucuların diqqətini daha çox kollektiv və sosial hadisələr haqda məlumatlarla müqayisədə, fərdi hekayələr daha çox çəkir.

İşarə əvəzlilikləri də deyktik hesab olunur. Onlar adətən spatial deyksislərdə nəzərə çarpır. Eyni zamanda onlar "discourse deixis" və ya anafora (anaphora) adlanan infra diskurslarda istifadə oluna bilər.

Konseptual integrasiya məsələləri baxımından yanaşsaq, əvəzliliklər sətiraltı mənanın ötürülməsində xüsusi funksiyaları yerinə yetirirlər.

Eyni xarakterli digər bir nümunəyə də nəzər salsaq maraqlı olardı:

[1] *Elizabeth felt greatly by this conversation.*

[2] *She had got rid of two of her secrets, and was certain of a willing.*

[3] *Listener in Jane, whenever, she might wish to talk again of either.*

[4] *But she dared not tell the third, and explain to Jane how sincere Bingley's feelings for her had been.*

[5] *She could see that Jane was not happy, because of her continued warm affection for Bingleys.*

Burada bizi maraqlandıran hadisələrin baş verdiyi fiziki məkanın parametrləri deyil, ünsiyyətə girənlərin sosial statusları, yaşı, dünyagörüşü və s.dır.

Nəzərdən keçirdiyimiz cari materialda III şəxsin müxtəlif leksik və qrammatik vasitələrlə (Elizabeth, she) konseptuallaşması diqqət çəkir.

Bundan əlavə, cari materialda cins konseptinin *qadın və kişi* kimi, şəxs konseptinin tez-tez təkrarlanan və mətnin potensial genişlənməsini dəstəkləyən III şəxs əvəzliliklərinin müəyyənləşdirici parametrlərini görmək olar. *This* proximal işarə əvəzliyi mətnə məkan kontinuumunun yaranmasına təkan verərək, yaxınlıq parametrlərini müəyyənləşdirir.

Beləliklə, materiallardan belə bir fikir irəli sürmək olar ki, bütün mətn cümlələri üzərində təsirə malik olan üçüncü şəxs əvəzliyi xarakter olaraq tema ilə səciyyələnir. Eyni zamanda felin modallığına və zamana həvalə olunmur. Koloritli ifadələr, obrazların spesifik xarakterli narrativ diskursun performansları və reqistrlərin mütəmadi ardıcılıqları ilə birləşərək kontekstin təsvir gücünü artırır. Input sahələrinin işlənmə amplitudları konseptual integrasiyanı daha məqsədyönlü edir. Bu integrativ prosesin yaxşı qurulması prinsipinin

nəzərə alındığının göstəricisidir. Lakin bu anlaşıla biləcək strukturu təyin edir. Cari material daha geniş mətnlərin daha fərqli nəticələr ortaya qoyacağını istisna etmir. Bir sözlə, yuxarıdakı bədii mətndən götürülmüş parçada vahidlərin (temaların) ləğvetmə yaratdığı məlum olur. Buraya ismi birləşmələr, birləşdirici bağlayıcılar və s. daxildir.

Göründüyü kimi, mental sahələr müvafiq konsept quruluşu ilə müşayət olunur. Konsept burada özündən əvvəlki dil situasiyasına tuşlanaraq onunla əlaqələninir.

Cümlənin onun aktual üzvlənmə nöqtəyi-nəzərdən öyrənilmə imkanı və hətta ehtiyacı bir daha belə bir faktı təsdiq edir ki, danışanın dil şüurunda məntiqi, psixoloji və sırf dil strukturları çox sıx şəkildə bir-birinə qaynayıb qarışmışlar.

Ədəbiyyat

Azərbaycan dilində

1. Abdullayev Ə.Ə. Mətn, məna və anlama (kommunikativ-koqnitiv təhlil); Fil.elm.dok.dis.avtoref. Bakı: 2001, 568.-5
2. Abdullayev Ə.Ə. Mətni anlama modelləri. Bakı, 1999, 345 s.-4
3. Məmmədov A., Məmmədov M. Diskurs Tədqiqi. Bakı: 2016, 111s.-3

İngilis dilində

4. Abdullayev A. Text, Meaning and Understanding: A communicative – cognitive approach, Alpha Print, University of Minnesota, USA, 1999, pp.34-36
5. Fauconnier G., Turner M. The way we think. Conceptual blending and the mind hidden complexities. NY. Basic Books, 2002, 347p.

Mənbələr

6. Jane Austen. Pride and Prejudice. Oxford University Press: 1995, 108 p. -1
7. John Qalsworthy. Forsyte Saga. Book Two. "In chancery". Progress: 303 p.--2

THE ROLE OF PRONOUNS IN THE CONCEPTUALIZATION OF ENGLISH TEXTS

Jumayeva Leyla Arif
Summary

The article deals with the problem of working out the conceptual integration in modern investigations in English texts. While analyzing great attention was given to the facts taken from the literature. One of the important goals of the article is to detect and find out the backgrounds of conceptual integration in English texts. The author emphasizes its role in Linguistics. Since its emergence this notion caught the attention and new researches appeared.

РОЛЬ МЕСТОИМЕНИЙ В КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИИ АНГЛИЙСКИХ ТЕКСТОВ

Джумаева Лейла Ариф кызы
Резюме

В статье рассматривается проблема разработки концептуальной интеграции в современных исследованиях в английских текстах. При анализе большое внимание было уделено фактам, взятым из литературы. Одна из важных целей статьи - выявить и выяснить предпосылки концептуальной интеграции в английских текстах. Автор подчеркивает его роль в языкознании. С момента своего появления это понятие привлекло внимание и появились новые исследования.

Rəyçi: Prof.Abdullayev Əfqan Əli oğlu
İngilis dilinin leksikologiyası və üslubiyyatı – 1 kafedrasının 10 fevral 2021-ci il tarixli iclasın 04 sayılı protokolu
Daxil olma tarixi 15 fevral 2021-ci il